

درک مهدویت در نسل دیجیتال با تحلیل نگرش‌ها: بررسی موردی عوامل مؤثر بر باورهای مهدوی نوجوانان

زهره حمزه‌لو^۱، صفر نصیریان آذر بناب^۲، مهدی قلی پور خانقاهی^۳

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل نگرش نوجوانان نسبت به آموزه‌های مهدویت و شناسایی عوامل فردی، آموزشی و رسانه‌ای مؤثر بر شکل‌گیری این باورها در فضای دیجیتال انجام شده است. با توجه به گسترش فناوری‌های ارتباطی و تأثیر آن بر هویت دینی نوجوانان، پژوهش حاضر از رویکرد ترکیبی اکتشافی متوالی و از روش کیفی-کمی بهره‌گرفته است. در مرحله کیفی، با روش پدیدارشناسی تفسیری، مصاحبه‌های نیمه ساختار یافته با ۳۶ نوجوان ۱۲ تا ۱۸ ساله از استان‌های آذربایجان شرقی و آذربایجان غربی انجام شد و داده‌ها با روش کدگذاری سه‌سطحی تحلیل گردید. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که نوجوانان در فضایی بین سنت و مدرنیته قرار دارند؛ اما تأثیر مستقیم فضای دیجیتال (مانند شبکه‌های اجتماعی، محتوای تعاملی و بازی‌های رایانه‌ای) در داده‌های جمع‌آوری شده محدود بوده است. در نهایت، پیشنهاد می‌شود برای تقویت درک کاربردی مهدویت، به جای تکیه صرف بر محتوای آموزشی رسمی، از راهبردهای رسانه‌ای جدید، مانند داستان‌پردازی دیجیتال، تولید کلیپ‌های تعاملی، و طراحی بازی‌های مذهبی استفاده شود. این پژوهش می‌تواند زمینه‌ساز طراحی مداخلات تربیتی مبتنی بر شواهد در آینده باشد.

واژگان کلیدی: تربیت مهدوی، نوجوانان دیجیتال، آموزش دینی، رسانه‌های هوشمند، شاخص مهدوی‌پذیری، الگوی دوگانگی تصویری.

۱. استادیار گروه آموزش علوم تربیتی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) z.hamzelo@cfu.ac.ir

۲. استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. s.nasirian488@cfu.ac.ir

۳. استادیار گروه آموزش الاهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. m.golipour@cfu.ac.ir

مقدمه

جانشینی پیامبر در اندیشه شیعه به عصمت و علم فوق بشری نیازمند است و این ویژگی‌ها تنها به خداوند اختصاص دارد (صدوق، ۱۳۸۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳ و طوسی، ۱۴۱۱). در روایات اسلامی، در مورد جانشینان پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تصریح شده است که اولین آنان امام علی عَلِيٌّ و آخرین آنان امام مهدی عَجَلُ اللهُ إِلَيْهِمْ است (قندوزی، بی‌تا: باب ۷۷). قیام جهانی آخرین جانشین به قدری حتمی است که پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده‌اند: «اگر از عمر دنیا جز یک روز باقی نمانده باشد، خداوند آن روز را آن چنان طولانی می‌کند تا مردی از اهل بیت من را برانگیزد و زمین را پر از عدل کند» (ابن ابی‌داود، ۱۴۱۸؛ ج ۴، ص ۸۷؛ ترمذی، ۱۴۱۴؛ ج ۴، ص ۹۹؛ ابن حنبل، ۱۴۱۵؛ ج ۱، ص ۶۲۲؛ بغدادی، ۱۴۱۴؛ ج ۴، ص ۳۸۸ و هندی، بی‌تا: ج ۱۴، ص ۲۶۵) (مرتضوی، ۱۳۸۹). به نظر شیعیان، قرآن بهترین مدرکی است که نظریه‌های آن‌ها را درباره امامت و ظهور امام غایب در آینده توضیح می‌دهد (رحیمی، ۱۳۹۸؛ ص ۲۴۱). والدین و مربیان می‌بایست از لحظات شاد برای انتقال آموزه‌های دینی به فرزندان استفاده کنند تا این مفاهیم در ذهن آنان ماندگار شود (قاسمی، ۱۳۹۷؛ ص ۱۶۷-۱۶۶). در دوران دبستان و نوجوانی، فرصت‌های یاددهی-یادگیری، مانند کتاب‌های درسی و فضای مدرسه، تأثیر زیادی بر شکل‌گیری شخصیت کودکان دارند (نوذری، ۱۴۰۱).

در عصر حاضر، گسترش فناوری‌های دیجیتال و تحولات عمیق در الگوهای ارتباطی، نظام‌های تربیت دینی را با چالش‌های بی‌سابقه‌ای در انتقال مفاهیم عمیق مذهبی، به ویژه مفاهیم انتزاعی مانند مهدویت مواجه ساخته است (صالحی و همکاران، ۱۴۰۳). لازم است که کودک از جنبه‌های مختلفی نظیر ویژگی‌های ظاهری و باطنی، وضعیت زندگی، محیط تربیتی و نگرش به مسائل دینی (از قبیل احساس نیاز، بی‌توجهی یا فرار از مسائل دینی) و همچنین سن، مرحله رشد، ظرفیت و نیازها به خوبی شناخته شود (عبدالهی، ۱۳۹۴؛ ص ۲۴). رسانه‌ها به عنوان ابزارهای کلیدی در انتقال ارزش‌های فرهنگی، تأثیر زیادی بر رفتار نوجوانان و تغییرات اجتماعی آن‌ها دارند (قربانی و همکاران، ۱۴۰۳). نوجوانان امروز در فضایی چندرسانه‌ای، متکثر و پویا رشد

می‌کنند که در آن، منابع غیررسمی (مانند شبکه‌های اجتماعی، پلتفرم‌های ویدئویی و بازی‌های دیجیتال) نقشی رقابتی، گاه جایگزین، در شکل‌گیری هویت دینی ایفا می‌کنند (اصغری و همکاران، ۱۴۰۴: ص ۱۱ و ۲۰۱۴، Boyd, 2014; Livingstone & Helsper, 2007). این تحولات، بازنگری در روش‌های آموزش دینی را به ویژه درباره باورهای چون مهدویت که در اسلام شیعه یکی از ارکان اعتقادی محوری محسوب می‌شود؛ ضروری ساخته است (رحیمی، ۱۳۹۸ و جعفری، ۱۴۰۱).

جدول ۱. پیشینه پژوهش‌های مرتبط

پژوهشگر(سال)	جامعه آماری	روش پژوهش	یافته‌های کلیدی	محدودیت‌ها	میزان ارتباط با پژوهش فعلی
نظری شاری (۱۳۹۹)	۴۰۰ نوجوان ۱۵-۱۸ ساله	پیمایشی	رابطه مثبت بین آموزش مهدویت و امیدواری (r=0.62)	عدم بررسی نقش رسانه‌ها و فضای دیجیتال	پایه‌ای برای سنجش ابعاد عاطفی مهدویت؛ اما پژوهش حاضر با افزودن عامل رسانه‌ای، این شکاف را پر می‌کند.
جعفری و نجفی (۱۳۹۲)	کتاب‌های درسی دینی	تحلیل محتوا	تنها ۲۸٪ محتوا به ابعاد کاربردی مهدویت پرداخته است.	عدم توجه به نیازها و روان‌شناختی نوجوانان	نشان‌دهنده شکاف محتوای آموزشی؛ پژوهش حاضر با تحلیل درک نوجوانان، زمینه بازنگری در محتوای آموزشی را فراهم می‌کند.
موسوی و واردی (۱۴۰۲)	۳۰ مدرسه متوسطه	ترکیبی	شکاف عمیق بین محتوای آموزشی و نیازهای نوجوانان	نمونه‌گیری محدود جغرافیایی	همسو با یافته‌های پژوهش حاضر؛ تأکید بر ضرورت تطبیق محتوا با ویژگی‌های جمعیت هدف.
عظیمی خرم‌آبادی (۱۳۹۴)	تولیدات رسانه‌ای	تحلیل کیفی	۶۸٪ تصاویر رسانه‌ای، تصویری نادرست یا سطحی از منحنی ارائه می‌کنند.	عدم مطالعه میدانی از دیدگاه مخاطبان	پژوهش حاضر با پرسش مستقیم از نوجوانان، تأثیر رسانه‌ها را از دید مخاطب بررسی می‌کند.

پژوهشگر(سال)	جامعه آماری	روش پژوهش	یافته‌های کلیدی	محدودیت‌ها	میزان ارتباط با پژوهش فعلی
شریفی و همکاران (۱۳۹۹)	۶۰۰ دانش‌آموز	آزمایشی	روش‌های تعاملی ۴۰٪ بر تقویت باورهای مهدوی تأثیر دارند.	دوره پیگیری کوتاه مدت	تأیید اثربخشی روش‌های فعال؛ پژوهش حاضر این یافته را در فضای دیجیتال و با روش‌های کیفی- کمی گسترش می‌دهد.
صفری و عبدالمولایی (۱۳۹۵)	نوجوانان شهرستانی	طولی	تغییرات نگرشی در طول ۳ سال قابل‌ردیابی است.	عدم کنترل متغیرهای مداخله‌گر مانند رسانه	نشان دهنده پویایی باورهای مهدوی؛ پژوهش حاضر با تمرکز بر عوامل همزمان (آموزش، رسانه، فردی)، لحظه‌نگاری جامعی ارائه می‌کند.

تحلیل پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات قبلی، هرچند در حوزه‌های مختلفی، از جمله نقش خانواده (رحیمی، ۱۳۹۸)، اثربخشی روش‌های تعاملی (شریفی و همکاران، ۱۳۹۹) و شکاف محتوای آموزشی (جعفری و نجفی، ۱۳۹۲)؛ یافته‌های ارزشمندی ارائه کرده‌اند؛ سه محدودیت کلیدی در آن‌ها مشهود است:

۱. عدم توجه همزمان به عوامل فردی، آموزشی و رسانه‌ای در شکل‌گیری باورهای مهدوی؛
۲. کمبود پژوهش‌هایی که مستقیماً از نوجوانان درباره درکشان از مهدویت پرسش کرده باشند، به ویژه در فضای دیجیتال؛
۳. محدودیت جغرافیایی و فرهنگی نمونه‌ها که تعمیم‌پذیری یافته‌ها را با چالش مواجه کرده است.

پژوهش حاضر با پذیرش ماهیت منطقه‌ای خود (نوجوانان آذربایجان شرقی و غربی)، در پی پر کردن این شکاف‌هاست. این مطالعه نه با ادعای طراحی یک الگوی جامع، بلکه با تحلیل تجربه‌های زیسته نوجوانان و سنجش همزمان تأثیر عوامل فردی، آموزشی و رسانه‌ای، به درکی چند بعدی از باورهای مهدوی در نسل دیجیتال دست می‌یابد. یافته‌های این پژوهش می‌تواند به عنوان پایه‌ای تجربی برای طراحی راهبردهای آموزشی و رسانه‌ای آینده، نه الگوی نهایی، مورد استفاده قرار گیرد.

مطالعات پیشین عمدتاً بر جنبه‌های کلامی، فقهی و نظری مهدویت متمرکز بوده (نظری شاری، ۱۳۹۹ و مجلسی، ۱۴۰۳) و کمتر به تحلیل نظام‌مند عوامل روان‌شناختی، آموزشی و رسانه‌ای پرداخته‌اند که در شکل‌گیری درک نوجوانان از این مفاهیم مؤثرند (مرزوقی و راضی، ۱۳۹۸ و موسوی، ۱۴۰۲). هر چند برخی پژوهش‌ها به نقش خانواده امحتوای کتاب‌های درسی (جعفری و نجفی، ۱۳۹۲) اشاره کرده‌اند؛ تحلیل همزمان عوامل فردی، آموزشی و رسانه‌ای، به‌ویژه در فضای دیجیتال، هنوز شکاف قابل توجهی در ادبیات پژوهشی محسوب می‌شود. در این میان، نوجوانان ایرانی، به‌ویژه در مناطق مرزی و چند فرهنگی مانند آذربایجان غربی و شرقی، در فضایی میان سنت و مدرنیته قرار دارند که در آن، باورهای دینی با عناصر فرهنگی، زبانی و رسانه‌ای متنوع در تعامل است (داداش‌زاده و جلائی نوبری، ۱۴۰۲). با این حال، پژوهش‌های موجود عمدتاً دارای ماهیت منطقه‌ای بوده و به ندرت به تحلیل مقایسه‌ای یا چند بعدی از نگرش‌های نوجوانان پرداخته‌اند. این مطالعه با پذیرش ماهیت منطقه‌ای خود، در پی پر کردن این شکاف است؛ نه با ادعای طراحی یک «الگوی جامع تربیتی»، بلکه با تحلیل عمیق نگرش‌ها، سطوح درک و عوامل مؤثر بر باورهای مهدوی در میان نوجوانان آذربایجان.

بنابراین، پژوهش حاضر با هدف پاسخ به سؤالاتی است چون:

نوجوانان چگونه مفاهیم مهدویت را تفسیر می‌کنند؟ چه عوامل فردی، آموزشی و رسانه‌ای بر شکل‌گیری این تفسیرها مؤثرند؟ چگونه می‌توان از یافته‌ها برای طراحی راهبردهای آموزشی و رسانه‌ای مؤثرتر استفاده کرد؟

اهمیت این پژوهش در سه سطح قابل تبیین است:

نظری: غنی‌سازی ادبیات روان‌شناسی تربیت دینی با تمرکز بر مفاهیم مهدوی در عصر دیجیتال؛

کاربردی: ارائه راهکارهای مبتنی بر شواهد برای نهادهای آموزشی و رسانه‌ای؛

روش‌شناختی: به کارگیری رویکرد ترکیبی کیفی-کمی برای دستیابی به درکی چند بعدی از پدیده.

روش پژوهش، ترکیبی اکتشافی متوالی^۱ است که امکان کشف لایه‌های پنهان تجربه‌های زیسته نوجوانان را فراهم می‌سازد و سپس یافته‌ها را در سطح گسترده‌تری اعتبار بخشی می‌کند. این رویکرد، با وجود محدودیت‌های جغرافیایی نمونه‌گیری، به تحلیلی عمیق و قابل تعمیم‌سازی از نگرش‌های نوجوانان منجر می‌شود.

روش‌شناسی

این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد ترکیبی اکتشافی-متوالی به تحلیل نگرش نوجوانان به آموزه‌های مهدویت و شناسایی عوامل فردی، آموزشی و رسانه‌ای مؤثر بر شکل‌گیری این باورها پرداخته است. این طرح روش شناختی، امکان کشف لایه‌های عمیق تجربه‌های زیسته نوجوانان را در فاز کیفی فراهم و سپس یافته‌ها را در فاز کمی، با گستره‌ای وسیع‌تر، اعتبار بخشی می‌کند. در فاز کیفی، از رویکرد پدیدارشناسی تفسیری^۲ استفاده شد تا به درک «چگونگی تفسیر مفاهیم مهدویت» از دیدگاه خود نوجوانان دست یابد. جامعه آماری این مرحله، نوجوانان ۱۲ تا ۱۸ ساله ساکن استان‌های آذربایجان شرقی و آذربایجان غربی بودند. معیارهای ورود موارد ذیل را شامل هستند: الف) داشتن حداقل آشنایی با مفاهیم مهدویت؛ ب) تمایل داوطلبانه به مشارکت؛ ج) تنوع در پیشینه مذهبی (شیعه و سنی). با استفاده از نمونه‌گیری هدفمند و تا رسیدن به اشباع نظری، مصاحبه‌های نیمه ساختار یافته با ۳۶ نوجوان انجام شد. داده‌ها با روش کدگذاری سه سطحی (باز، محوری و انتخابی) و با کمک نرم‌افزار MAXQDA تحلیل و برای افزایش اعتبار، از تأیید هم‌تا^۳ و بررسی توسط ناظران متخصص در حوزه علوم تربیتی و مهدویت استفاده شد. یافته‌های این فاز، مضامینی چون «درک سطحی از منجی به عنوان نماد عدالت»، «شکاف بین ابعاد عاطفی و شناختی مهدویت» و «تأثیر غیرمستقیم رسانه‌های رسمی» را آشکار ساخت. در فاز کمی، بر اساس مضامین استخراج شده از فاز کیفی، پرسشنامه‌ای محقق ساخته طراحی شد. روایی محتوایی پرسشنامه با نظر کارشناسان (ضریب لاو = ۰.۸۲) و روایی سازه با تحلیل عاملی اکتشافی تأیید گردید. پایایی ابزار نیز با آلفای کرونباخ ($\alpha \geq 0.78$) مورد تأیید قرار گرفت.

1. Exploratory Sequential Mixed Methods
2. Interpretative Phenomenological Analysis
3. peer debriefing

این پرسشنامه بین ۲۰۰ نوجوان ۱۵ تا ۱۸ ساله از همان مناطق (آذربایجان شرقی و غربی) و با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای توزیع شد. تحلیل داده‌های کمی با استفاده از آمار توصیفی (فراوانی، درصد، میانگین، انحراف معیار) و آمار استنباطی (همبستگی پیرسون، رگرسیون خطی چندگانه و تحلیل واریانس) انجام پذیرفت.

ملاحظات اخلاقی: این پژوهش با رعایت اصول اخلاقی (رضایت آگاهانه، رازداری، حق انصراف) انجام شد. با این حال نمونه‌گیری محدود به منطقه آذربایجان، امکان تحلیل عمیق در یک زمینه فرهنگی خاص را فراهم کرده است؛ اما تعمیم پذیری یافته‌ها را تا حدودی محدود می‌سازد. عدم پوشش مستقیم فضای دیجیتال (مانند تحلیل محتوای شبکه‌های اجتماعی، یا تعاملات آنلاین نوجوانان)، که در چکیده و مقدمه به عنوان سوگیری آینده مطرح شده است؛ ارتباط نسبی بین فازهای کیفی و کمی، موجب شد تا که برخی از ظرافت‌های تجربه‌های کیفی در ساختار گویه‌های کمی کاهش یابد. این مطالعه با وجود محدودیت‌ها، با ترکیب عمیق‌نگری کیفی و گستره‌مندی کمی، درکی جامع از نگرش‌ها و سطوح درک نوجوانان از مهدویت ارائه می‌کند و می‌تواند زمینه‌ساز راهبردهای آموزشی و رسانه‌ای مبتنی بر شواهد در آینده باشد.

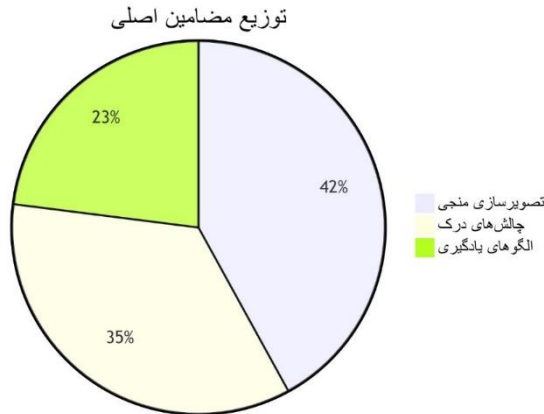
یافته‌های پژوهش

الف) سطوح درک نوجوانان از مفاهیم مهدویت

یافته‌های کیفی و کمی نشان می‌دهد که درک نوجوانان از مفاهیم مهدویت در سه سطح توصیفی (سطحی)، تحلیلی و کاربردی (عمیق) قابل دسته‌بندی است. بر اساس تحلیل پاسخ‌های مصاحبه‌شوندگان و داده‌های پرسشنامه:

ب) الگوهای استخراج شده

۴۲٪ نوجوانان دارای درک سطحی هستند (مانند تصور منجی به عنوان «نجات دهنده عادل» بدون جزئیات فلسفی یا تاریخی)؛
۳۵٪ درک تحلیلی دارند (مثلاً توانایی مقایسه نقش منجی در ادیان یا تبیین رابطه غیبت و مسئولیت فردی).

و تنها ۲۳٪ به سطح کاربردی دست یافته‌اند (یعنی توانایی ارتباط دادن مفاهیم مهدویت با رفتارهای روزمره، مانند عدالت‌طلبی یا مقاومت در برابر ظلم). این توزیع نشان می‌دهد که به‌رغم اعتقاد گسترده به مهدویت، بین ابعاد عاطفی و شناختی-رفتاری شکاف عمیقی وجود دارد. تفاوت معنادار در میزان درک مفاهیم ($p=0.001$) و نگرش‌ها ($p=0.004$) نشان می‌دهد که عوامل فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی در مناطق روستایی محیط مناسب‌تری برای درک عمیق‌تر مفاهیم مهدویت فراهم می‌آورند. این یافته‌ها بر ضرورت رویکردهای منطقه محور در برنامه‌ریزی‌های آموزشی و فرهنگی تأکید می‌کند و به برنامه‌های ویژه برای مناطق شهری نیازمند است تا فاصله شناختی و نگرشی کاهش یابد.

این جدول‌ها، به صورت جامع، نقش عوامل محیطی و منطقه‌ای را در پرورش باورها و شناخت‌های نسل جوان نسبت به مهدویت نشان می‌دهند و نشانگر اهمیت توجه استراتژیک به این عوامل در توسعه برنامه‌های آموزشی و فرهنگی هستند.

یافته‌های کمی نشان می‌دهد که میانگین درک فلسفه غیبت در سطح متوسط است و میان جنسیت‌ها و مناطق شهری و روستایی در این زمینه تفاوت معناداری مشاهده می‌شود؛ به طوری که نوجوانان روستایی از درک عمیق‌تری بهره‌مند هستند. در تحلیل کیفی، مضامین اصلی شامل تصویرسازی منجی، تعارض میان سنت و مدرنیته، و انتظار منفعلانه است که نشان‌دهنده نگرش‌های غالب و نوع انتظار این نسل به مفهوم منجی است. تلفیق این داده‌ها، الگوی سه‌سطحی درک و نگرش به مهدویت را تأیید می‌کند.

نمونه پاسخ‌های نوجوانان:

ضرورت وجود منجی برای نجات و برقراری عدالت

بنظر من باید یک نفر وجود داشته باشد که تمام جهان را نجات بدهد چون احتمال میدم که خداوند ما را آفریده تا در این دنیا هم رستگار شویم، پس باید کسی وجود داشته باشد که ما را از بین این همه مشکلات دور کند و آرامش و عدالت برقرار کند.

دانش‌آموز: دختر، ۱۶ ساله، پایه دهم، شاهین دژ، سنی:

نظری شاری (۱۳۹۹)، در مقاله‌ای با عنوان «مهدویت، هویت‌سازی و ارتقای کیفیت زندگی»، نتیجه گرفت که مهدویت، با رویکرد مثبت به آینده و با هدف عبور موفقیت‌آمیز از وضعیت موجود و رسیدن به جایگاه مطلوب، با توسعه آیین توحیدی اسلام در کل جهان در سایه انتظار و ظهور منجی جهان بشری، زمینه تحقق هویت تمدنی را برای جامعه مسلمین فراهم می‌کند. کل این فرایند، از طریق ساخت و تقویت هویتی دینی که مبتنی است بر مفاهیم تعالی بخش مانند مثبت‌نگری و امید به آینده و دستیابی همیشگی به عدالت فراگیر جهانی، جهان بدون مرز، جامعه بدون تبعیض، و رسیدن به امنیت، آزادی، رفاه، دیانت، فضیلت و توحید، بر ارتقای کیفیت زندگی تأثیری مثبت دارد.

تصویر منجی به عنوان شخصیتی قوی و قدرتمند

نکر می‌کنم که آن منجی مردی قدرتمند و بسیار با اقتدار هست که صدها بار دارد و می‌تواند مخالفتش را از بین ببرد و معتقدم که او امام زمان هست.

وجود نجات‌دهنده و پیام‌آور صلح: اشاره به نجات‌دهنده‌ای که مشکلات و جنگ‌ها را پایان

می دهد و صلح و شادی را به ارمغان می آورد؛

ناامیدی در برابر بی عدالتی: احساس ناامیدی و غم ناشی از مشاهده بی عدالتی و کشتار، به ویژه در مورد کودکان؛

تأکید بر نمایندگی و ارتباط منجی با خدا: باور به این که منجی نماینده خداوند است و نقش او در تحقق عدالت در آخر الزمان؛

تداخل ظهور امام مهدی و حضرت عیسی: اشاره به ارتباط میان ظهور امام مهدی و حضرت عیسی و این که او هنوز زنده است.

موسوی و واردی، به نقل از حیدری ابهری (۱۳۹۱)، در پژوهش خود، دو جریان عاشورا و مهدویت را به دو موتور محرک جامعه تشبیه و خاطرنشان می کنند که نویسندگان به مباحث عاشورا برای کودکان و نوجوانان اشاره های فراوانی داشته اند؛ اما از بیان مبحث مهدویت که ادامه عاشوراست، برای کودکان و نوجوانان غفلت کرده اند (موسوی و واردی، ۱۴۰۲: ص ۲۷۸).

دانش آموز: دختر، نوجوان ۱۷ ساله، شهرستان نقده، سنی:

پاسخ: به نظرم یک نجات دهنده ای وجود دارد که با آمدنش تمام سختی ها، مشکلات و جنگ به پایان می رسد و با خودش صلح، صفا و شادی می آورد اما با دیدن این همه بی عدالتی و کشت و کشتار مردم بی گناه بخصوص کودکان کمی نا امید می شوم، آرزو می کنم هر چه سریعتر بیاید و غم ها هم به پایان برسد، منجی عالم بشریت به نظر من نماینده ی خدا خواهد بود و در آخر زمان که دیگر بدی ها به اوج خود می رسد امام مهدی با حضرت عیسی ظهور می کنند. چون حضرت عیسی هنوز هم زنده است.

مبارزه با ظالمان، حمایت از مظلومان و محرومان، تلاش برای نابودی شرک و کفر و گسترش توحید و حاکمیت دین خدا وظیفه مؤمنان است؛ در حالی که همه این کارها اموری اختیاری است و اگر این امور به صورت گسترده اتفاق بیفتد و مردم برای مبارزه جهانی آماده شوند؛ مقدمات ظهور منجی فراهم می شود (مرتضوی، ۱۳۸۹).

جاودان و همکاران (۱۴۰۲: ص ۵۹)، در پژوهشی با عنوان «رابطه آینده نگری، خود مهارگری و سبک زندگی اسلامی با هویت دینی نوجوانان» به این نتیجه رسیدند که آینده نگری، خود مهارگری و سبک زندگی اسلامی، بر تعیین هویت دینی نوجوانان، مواجهه مثبت با چالش ها، تصویر مثبتی از خویشتن و بهبود کیفیت زندگی در دوره نوجوانی؛ دارای نقشی موثر و سازنده

هستند.

قطعی بودن ظهور منجی: تأکید بر اعتقاد به حتمیت ظهور منجی؛

شناسایی منجی به عنوان امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف: تصریح به این که منجی مورد اشاره، امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف است.

مصاحبه با نوجوان ۱۵ ساله از ارومیه، شیعه

بله من معتقدم ظهور منجی قطعی است. از نظر من وجود داره و او قطعاً امان زمان (عج) است

تمایل به ظهور امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف به شناخت و احساس صمیمی نیازمند است. منتظران واقعی همواره تصویر ظهور را در ذهن دارند و برای آن تلاش می‌کنند و رفتار خود را با آگاهی بیش‌تر از امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف نشان می‌دهند. انسان‌ها به طور فطری به مهدویت گرایش دارند و در اصل اعتقاد به ظهور منجی هماهنگ هستند. اهل بیت علیهم السلام مطلب عمیق‌تری درباره مهدویت بیان کرده‌اند و بیش از سه هزار روایت در این زمینه وجود دارد. شیعه، حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف را امام و حجت خدا در زمین می‌داند و اعتقاد دارد که وجود او منبع برکات الاهی است. بر اساس نظریه شیعه، مهدویت موضوعی آسمانی و الاهی است که انسان‌ها در آن نقشی ندارند و خداوند او را از دید عموم پنهان کرده‌است (حسین زاده، تقی زاده و همایی، ۱۳۸۹).

پسر، ۱۵ ساله، مرند، شیعه

فکر می‌کنم که امام زمان یه مرد مهربونیه که صورت نورانی داره و بالاخره روزی میاد و عدالت رو در جهان برپا می‌کنه و حق به حق دار می‌رسه و همه بدی‌ها رو از روی زمین بر میداره هممون رو نجات میده و امیدوارم هر چه زودتر اون روز بیاد.

ویژگی‌های منجی: بهترین بنده خدا، برقرار کننده عدالت، دلسوز و مهربان؛

حضور نامرئی منجی: اعتقاد به حضور دائم منجی هرچند غیرمادی؛

تصویر منجی: وصف امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، به عنوان جوانی نورانی در زمان ظهور؛

نقش تاریخی منجی: مقایسه با پیامبران و نقش راهنمایی و هدایت.

نتایج پژوهش جعفری هرنندی و نجفی (۱۳۹۲)، با موضوع «بررسی میزان توجه به مولفه‌های

مهدویت در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه ایران»، نشان داد: در محتوای کتاب‌های درسی مدارس در مجموع ۲۵۵۱ بار به محورها و مولفه‌های مفهومی مرتبط با مهدویت توجه شده که میزان آن در کتاب‌های دین و زندگی، ادبیات فارسی، مطالعات اجتماعی و تاریخ انقلاب اسلامی دوره متوسطه به ترتیب ۱۲۴۹، ۷۸۵، ۳۲۵ و ۱۹۲ مرتبه است. به محورها و مولفه‌های مهدویت در هر یک از کتاب‌ها به میزان متفاوتی توجه شده است؛ در بین کتاب‌های بررسی شده، کتاب «دین و زندگی» اول متوسطه با ۳۴۵ مورد یا ۱۳٫۵ درصد، بیش‌ترین توجه و کتاب «ادبیات فارسی» دوم متوسطه با ۱۷۰ مورد یا ۶٫۷ درصد، کم‌ترین توجه را به مفاهیم مرتبط با مهدویت داشته‌اند.

آرزو برای ظهور: انتظار و امیدواری به ظهور و پایان ظلم و ستم.

ادامه مصاحبه با دختر نوجوان ۱۵ ساله از ارومیه:

ویژگی‌هایش بهترین بنده‌ی خدا، برقرار کننده‌ی عدل و عدالت، دلسوز برای بندگان خدا، تسلیم در برابر امر خدا، استقامت و پایداری در راه خدا و... اون پنهان از دیده‌ی ما ولی در همه جا حاضر است و هنگام ظهور که همه جا پر از ظلم و ستم می‌شود به شکل یک جوان ۲۰ الی ۳۰ ساله ظهور میکند. همانطور که در زمان قدیم پیامبران الهی برای هدایت انسانها بودند باید در این زمان هم یک منجی باشد تا ما را راهنمایی کند و عدالت را برقرار کند از آنجا که اعتقاد ما به منجی همان امام زمان هست من از امام زمان تصویری همچون شخصی که صورتش نورانی و ریش دارد دارم. امام زمان یک روزی خواهد آمد و آن روز فکر کنم روز جمعه هست روز جمعه‌ای که عاشورا می‌افتد البته دقیق مشخص نیست. روزی که قراره بیاید همه جا شکوفا میشود و عدالت همه جا را فرا بگیرد و ظلم و ستم ریشه کن میشود.

عظیمی خرم آبادی (۱۳۹۴)، در تحقیق خود با عنوان «زمینه‌سازی رسانه‌ای - تبلیغاتی ظهور مهدی موعود عجل‌الله تعالی فرجه‌الشریف» بیان می‌کند که زمینه‌سازی برای ظهور منجی جهانی، فرصتی مناسب برای استفاده از ظرفیت‌های رسانه و تبلیغات است و به بررسی نقش مؤثر منتظران و محبان در زمینه‌سازی این اصول می‌پردازد.

در مقاله‌ای که توسط طاهری ماه‌زمینی و همکاران (۱۳۹۶)، تحت عنوان «بررسی مضامین اشعار انتظار در شعر بعد از انقلاب اسلامی» منتشر شده؛ به بررسی آثار شاعران موفق پس از انقلاب از دیدگاه موضوع انتظار پرداخته شده است. در پایان، تأکید بر موضوع پایداری و مقاومت، به عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی و مشترک در اشعار شاعران آیینی این سال‌ها معرفی شده است.

عدالت خواهی منجی: وصف منجی به عنوان فردی که نماینده عدالت است؛

مقاومت در برابر بدی ها: نقشی که منجی در مقابله با نیکی و بدی ایفا می کند؛
تشبیه مثبت: استفاده از تشبیه باد سحری به عنوان نمادی از پاک کنندگی و عدالت.

پسر، نوجوان ۱۶ ساله، شهرستان اهر، شیعه

شناختی که من از ایشان دارم این است که او مرد عدالت خواه و کسی که در برابر همه بدی ها مقاومت میکند و دلی مانند آئینه صاف و پاک و مهربان دارد. ایشان مانند باد سحری هست که با وزشش همه گرد و خاک هارا از همه جا پاک میکند آن گرد و خاک ها هم ظالمان هستند که نابود خواهد کرد. در واقع با ظهورش جهان به سمت زیبایی و عدالت حرکت میکند.

آرزو برای نجات از بی عدالتی: امید به نجات از ظلم و فساد با ظهور امام زمان؛
حضور غیبی امام زمان: اعتقاد به کمک های غیبی و حاضر بودن امام زمان؛
ویژگی های مثبت منجی: وصف امام، به عنوان فردی مهربان، شجاع و عادل؛
امید به آینده بهتر: آرزو و امید برای روز نیکو و عاری از ظلم.

شریفی و همکاران (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «تبیین رابطه بین سرمایه های روان شناختی و رشد اعتقادی دانشجویان با نقش واسطه ای سبک زندگی اسلامی»؛ نتیجه گرفتند که به هر میزان فضای حاکم بر زندگی مذهبی باشد، رضایت از زندگی بیش تر خواهد بود.

دانش آموز دختر، ۱۷ ساله، سلماس، شیعه:

بله من به عنوان یک مسلمان، معتقدم که منجی ظهور خواهد کرد. از نظر من، منجی همان امام مهدی هست که با ظهور ایشان، جهان پر از عدل و داد می شود. فساد و گناه ریشه کن می شود. ظهور منجی امری ضروری است که قطعاً هم اتفاق می افتد. زیرا برای نجات بشر، باید نجات دهنده ای باشد و گرنه وضعیت جهان آشفته و دگرگون می شود.

از نظر من ایشان بسیار عادل، صبور، بخشنده، مهربان و شجاع هستند. باینکه از دید ما پنهان هستند ولی در جامعه حضور دارند و به ما کمک می کنند.

امید به ظهور و تغییر جهانی: اشتیاق به آینده ای پر از شادی و نیکوکاری؛

تصور منجی به عنوان پدر مهربان: وصف امام زمان عَبْدُ اللَّهِ الْمُتَّقِی، به عنوان شخصی دلسوز و

مهربان.

دختر، ۱۵ ساله، ارومیه، شیعه:

بله معتمد و میدانم که روزی امام زمان ظهور می کند و جهان پر از شادی و نیکوکاری می شود. همه چیز تغییر کرده و ما خوشحال تر از قبل زندگی می کنیم. جهان نجات پیدا می کند از ظلم و بدی. و امام زمان بسیار مهربان است و مثل یک پداری مهربان ما را دوست دارد.

نقش خدا به عنوان نجات دهنده: تأکید بر توحید و دیدگاه معطوف به خدا، به عنوان تنها

نجات دهنده.

نوجوان پسر، ۱۳ ساله، ارومیه، سنی:

خیر، به نظر من بجز خدا کسی نیست که بتواند دنیا را نجات بدهد، اگر بخواهد انسان هارا از بلا و مصیبت نجات می دهد، اگر هم نخواهد می تواند به راحتی همه چیز را نابود کند، پس همه چیز دست خود خداست.

صفری شالی و عبد مولایی (۱۳۹۵) در پژوهشی با «عنوان تأثیر عوامل اجتماعی شدن بر هویت نوجوانان (همسالان، مدرسه و رسانه)»، به این نتیجه رسیده اند که هر سه عامل مدرسه، همسالان و رسانه می توانند تغییرات متغیر هویت را پیش بینی کنند.

ایمان به نجات در صورت اراده خدا: اعتقاد به امکان ظهور منجی به خواست خدا؛ علاوه بر حفظ اصول مذهبی: تأکید بر معصوم بودن منجی و نقش او در برقراری عدالت.

دختر، ۱۷ ساله، تکاب:

در مذهب ما سنی ها این عقیده هست که امام زمان هنوز ظهور نکرده و از بچگی به ما این را گفته اند. ولی بنظرم اگر خدا بخواهد منجی یک روز ظهور میکند و بنا به خواسته ی خدا در دنیا عدالت برقرار میشود و چون منجی فرستاده خدا است پس او نیز مانند دیگر امامان و پیامبران معصوم بوده و عدالت را برقرار میکند.

حضور احساسات و دعا برای منجی: تأکید بر عشق و ابراز محبت برای امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام و وَجَّهَ الشَّرِيف.

دختر، ۱۴ ساله، مهاباد، سنی:

قرآن یکی از عوامل معنوی را دعا می داند. با توجه به تأثیر دعا در مسائل، باید برای امام زمان دعا کرد و اگر دعا در پیدایی ظهور نقشی ندارد، چرا به آن دستور داده اند؟ در روایات بسیاری انتظار فرج را برترین کارها خوانده اند. برای مثال، امیرمؤمنان فرمود: "منتظر فرج باشید و از رحمت خداوند مأیوس نشوید. بدون تردید برترین کار نزد خداوند انتظار فرج است."

امید به نجات و برقراری عدالت: اعتقاد به این که ظهور امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام و وَجَّهَ الشَّرِيف به پایان ظلم و

گناه منجر خواهد شد؛

فراهم کردن زمینه‌های ظهور: مسئولیت اجتماعی و فردی برای آماده‌سازی ظهور.

دختر، ۱۳ ساله، سلماس:

بله. چون برای اینهمه سختی‌هایی که در جامعه ما و کشورهای دیگر وجود دارد، باید کسی باشد که بیاید و مرهمی برای زنده‌های ما باشد. من از کودکی در خانواده‌ای بزرگ شده‌ام که همیشه امام زمان را صدا زده‌اند و برای آمدنش دعا کرده‌اند. درست است که ما بیشتر مواقع در زندگی روزمره از امام زمان یادی نمیکنیم ولی عشق او در دل ما زنده است و هر وقت به یادش بیفتیم برای سلامتی و ظهور امام زمان، (مهدی موعود) دعا میکنیم. امام زمان در عقیده ما شیعیان در غیبت است و آنچه که از خانواده و کتاب‌های درسی‌ام یاد گرفته‌ام این است که باید زمینه‌های ظهور امام فراهم شود تا منجی بیاید و جهان را پر از عدالت کند، و هیچ ظلمی در جهان نماند و من امیدوار به ظهور منجی‌ام.

امید به آینده‌ای بهتر: آرزو برای آمدن امام زمان و نجات دنیا؛

تصور مثبت از منجی: وصف امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، به عنوان فردی مهربان و خوش‌رفتار؛

پناهی برای بشر: نقش امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، به عنوان نجات‌دهنده‌ای که از ناملایمات دنیا جلوگیری می‌کند.

دانش آموز پسر، ۱۶ ساله، ارومیه، شیعه:

آره امام زمان قراره به روزی بیاد و دنیا رو نجات بده دیگه هیچ کس گرسنه نباشه و همه پول داشته باشن و همه خوشحال باشن و بخندن و دیگه هیچ کس گریه نکنه. امام زمان رو خدا قایم کرده که دشمنان تنورن بکشنش و یه روزی میاد و امام زمان مهربونه و با بچه‌ها با مهربانی رفتار می‌کنه و همیشه لیخند میزنه و با حیوان‌ها خوش رفتاری می‌کنه و مواظب همه هست تا دل هیچ کس نشکنه.

اعتقاد درونی: تأکید بر احساسات شخصی و عمیق به وجود منجی؛

اهمیت آرامش و عدالت: توقع از منجی برای ایجاد آرامش و برقراری عدالت؛

آرزو برای شاهد بودن: حس امید به رویارویی با ظهور منجی.

دختر، ۱۰ساله، بستان آباد:

با وجود اینکه بعضی از مردم اعتقادی به منجی ندارند و می‌گویند که چیزی به نام منجی وجود ندارد چون هیچ آثار و نشانه‌ای از وجود او نیست و طبق گفته‌ها او باید تا الان ظهور میکرد. ولی من یک جایی در اعماق قلبم اعتقاد به منجی دارم و میدانم که یک روزی می‌آید و ما را از این زندگی نجات میدهد. از نظر من منجی یک فردی قدرتمند و عادل است و قرار است که با خودش آرامش به این جهان بیاورد و تمام بدی‌ها را از بین ببرد، امیدوارم تا وقتی که زنده‌ام، بتوانم شاهد ظهور چنین منجی‌ای باشم.

تصویر جسمانی منجی: وصف ظاهری امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام، به عنوان مردی با جذابیت و

قدرت؛

نقش عدالت: مسئولیت امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام در ایجاد عدالت و نابودی ستمگران؛

شرط ظهور: اعتقاد به وابستگی ظهور به تلاش انسان‌ها و تکمیل لیست یاران امام.

هستی، دختر، ۱۸ساله، خوی:

از نظر من امام زمان یک مرد باجذبه با چشم و ابروی سیاه رنگ هستند و روزی که بیان شمشیری در دستشون دارن و با اون تمام ظالمان رو از روی زمین محو خواهند کرد و عدالت در جهان تنها به دست ایشون برقرار میشه. من مطمئنم که امام زمان یه روزی میان. نمی‌دونم کی؟ ولی اینو می‌دونم که اومدنش به ما بستگی داره، به این که می‌تونیم اون لیست ۳۱۳ نفره رو تکمیل کنیم یا نه؟

الگوهای یادگیری نشان می‌دهد که نوجوانان ترجیح می‌دهند از روش‌های تعاملی (۸۱٪) بهره‌مند شوند و تأثیر همسالان (۶۳٪) نقش پررنگی دارد، اما نقش مدارس در انتقال مفاهیم کم‌اثر است (۲۸٪). تحلیل‌های کمی بر اساس پیمایش نشان می‌دهد که میانگین دانش مهدوی ۲،۸٪، نگرش مثبت ۳،۷٪ و رفتار مهدوی ۲،۱٪ است که در تفاوت‌های منطقه‌ای، تفاوت‌های معناداری در سطح دانش و نگرش مشاهده شده است، در حالی که رفتار تفاوت چندانی ندارد. همبستگی‌های قوی میان دانش و نگرش ($r=0.62$)، دانش و رفتار ($r=0.41$) و نگرش و رفتار ($r=0.57$) تأکید بر ارتباط تنگاتنگ این ابعاد دارند. یافته‌های تلفیقی نشان دهنده یک الگوی دوگانه تصویری است که بر متضادهای سنتی و مدرن، نظری و کاربردی تمرکز دارد و با عوامل تعدیل‌گر، مانند خانواده، پایه اقتصادی و دسترسی به رسانه‌ها مرتبط است. همچنین، ۶۸٪ نوجوانان دارای انتظار منفعل هستند، در حالی که فقط ۳۲٪ انتظار فعال نشان می‌دهند، در حالی که شاخص مهدوی پذیری به طور کلی ۵۳،۷٪ است؛ بعد شناختی پایین‌تر (۴۸،۲٪)، بعد

عاطفی بالا (۵۹٫۱٪) و بعد رفتاری کم‌اثر (۴۳٫۸٪) نمایانگر نیاز به برنامه‌های تربیتی هدفمند است.

الف) آمار توصیفی:

متغیر	میانگین	انحراف معیار	حداقل	حداکثر
دانش مهدوی	۲٫۸	۰٫۹	۱٫۲	۴٫۵
نگرش مثبت	۳٫۷	۱٫۱	۱٫۵	۵٫۰
رفتار مهدوی	۲٫۱	۰٫۸	۱٫۰	۳٫۸

بر اساس آمار توصیفی، میانگین سطح دانش مهدوی در نوجوانان ۲٫۸ است و انحراف معیار آن ۰٫۹ می‌باشد، در حالی که پایین‌ترین و بالاترین سطح آن به ترتیب ۱٫۲ و ۴٫۵ گزارش شده است. نگرش مثبت نوجوانان به موضوع مهدویت با میانگین ۳٫۷ و انحراف معیار ۱٫۱ در وضعیت نسبتاً مطلوبی قرار دارد و دامنه آن از ۱٫۵ تا ۵٫۰ متغیر است. در مقابل، سطح رفتار مهدوی با میانگین ۲٫۱ و انحراف معیار ۰٫۸ در مقایسه پایین‌تر قرار دارد، و دامنه آن از ۱٫۰ تا ۳٫۸ است. تحلیل تفاوت‌های منطقه‌ای با آزمون آنالیز واریانس نشان داد که در سطح دانش مهدوی ($F=6.72$) ($p<0.01$) و نگرش مثبت ($F=4.35$ $p<0.05$)، تفاوت‌های معناداری میان مناطق وجود دارد؛ ولی در سطح رفتار این تفاوت معنادار نیست ($F=3.18$ $p>0.05$)، همچنین، میان متغیرها همبستگی‌های معناداری برقرار است؛ به طوری که رابطه میان دانش و نگرش با رگرسیون همبستگی ۰٫۶۲* و دانش و رفتار با ۰٫۴۱* و نگرش و رفتار با ۰٫۵۷* و** قابل تشخیص است، که نشان می‌دهد سطح دانش و نگرش، بر رفتار مهدوی نوجوانان تاثیر قابل توجهی دارد. ۳. یافته‌های تلفیقی (تبیین الگو).

نتایج این پژوهش به طور هم‌افزا نشان می‌دهد که درک مفاهیم مهدوی در بین نوجوانان در حوزه‌های مختلف، با تأثیر قابل توجه عوامل محیطی نظیر رسانه، نظام آموزشی و تفاوت‌های منطقه‌ای همراه است؛ به طوری که بین این عوامل و سطح درک، همبستگی معناداری وجود دارد.

در ادامه، دو جدول تحلیل شده آورده شده است که اهمیت و تأثیر عوامل محیطی و منطقه‌ای بر سطح درک و نگرش نوجوانان نسبت به مفاهیم مهدویت را به تفصیل نشان می‌دهد:

جدول ۱. همبستگی عوامل محیطی با ابعاد شناخت، نگرش و رفتار نسبت به مهدویت

متغیر	درک مهدویت	نگرش	رفتار
رسانه	*.۵۸	*.۴۲	۰.۳۷
آموزش	**۰.۶۷	**۰.۵۹	*.۵۱
خانواده	*.۴۹	**۰.۵۶	*.۴۳

تفسیر: نتایج نشان می‌دهد که عوامل محیطی به صورت معناداری در افزایش سطح درک، نگرش، و رفتار نوجوانان نقش دارند؛ نظام آموزشی بیش‌ترین همبستگی را دارد که این، دارای اهمیت ویژه‌ای در طراحی برنامه‌های آموزشی مفهومی است. عوامل خانوادگی و رسانه نیز بر شکل‌گیری باورها و نگرش‌ها تاثیر قابل توجهی دارند؛ اما به میزان و نوع آن‌ها باید به صورت هدفمند توجه شود. در تمامی مولفه‌ها، همبستگی مثبت و معنادار است، که بدین معناست هر چه اثرگذاری این عوامل بیش‌تر باشد، سطح شناخت و نگرش مثبت‌تر می‌شود.

جدول ۲: تفاوت‌های منطقه‌ای در شاخص‌های دانش و نگرش

شاخص	منطقه شهری	منطقه روستایی	t	p
درک مفاهیم	۲.۴	۳.۱	۳.۲۴	۰.۰۰۱
نگرش	۳.۷	۴.۲	۲.۸۹	۰.۰۰۴

در جدول ۲، این نتایج مؤید آن است که نوجوانان در مناطق روستایی در درک مفاهیم و نگرش‌های مهدوی نسبت به هم‌تایان شهری وضعیت بهتری دارند.

ب) ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری مهدوی‌پذیری

شاخص کلی مهدوی‌پذیری در نمونه مورد مطالعه ۵۳.۷٪ گزارش شد که از سه بعد تشکیل شده است:

بعد عاطفی: ۵۹.۱٪ (بالاترین سطح - نشان دهنده امیدواری و دلبستگی عاطفی به ظهور)؛

بعد شناختی: ۴۸.۲٪ (میانگین دانش مهدوی: ۲۰.۸ از ۵)؛

بعد رفتاری: ۴۳.۸٪ (میانگین رفتار مهدوی: ۲۰.۱ از ۵ - پایین‌ترین سطح).

این یافته مؤید آن است که نوجوانان بیش‌تر از دل نسبت به مهدویت احساس مثبت دارند؛ اما کم‌تر از ذهن و عمل آن را در زندگی خود به کار می‌گیرند.

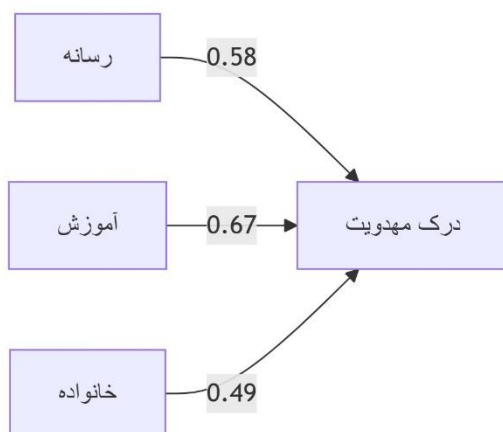
همچنین، ۶۸٪ نوجوانان دارای انتظار منفعل مانند «آرزوی ظهور بدون تلاش فردی» و تنها ۳۲٪ دارای انتظار فعال مانند «تلاش برای آماده‌سازی زمینه‌های ظهور» بودند.

ج) عوامل مؤثر در شکل‌گیری باورهای مهدوی

تحلیل همبستگی نشان داد که سه عامل کلیدی در سطح درک و نگرش نوجوانان تأثیرگذارند:

عوامل مؤثر	بعد رفتاری	بعد عاطفی	بعد شناختی
نظام آموزشی	۰٫۶۷	۰٫۵۹	۰٫۵۱
رسانه‌ها	۰٫۵۸	۰٫۴۲	۰٫۳۷
خانواده	۰٫۴۹	۰٫۵۶	۰٫۴۳

بر این اساس، نظام آموزشی بیش‌ترین تأثیر را دارد؛ اما تحلیل کیفی نشان می‌دهد که محتوای آموزشی فعلی عمدتاً نظری و غیرکاربردی است و با نیازهای روان‌شناختی نوجوانان همخوانی ندارد.

این نقشه‌ساختاری، روابط و تأثیرات عوامل محیطی بر سطح درک مفاهیم مهدوی را نشان

می‌دهد. بر اساس این نمودار، نظام رسانه‌ای دارای تأثیر نسبتاً بالایی (۰.۵۸) بر سطح درک مهدوی است که نشان می‌دهد تولید و انتشار محتوای رسانه‌ای نقش کلیدی در شکل‌گیری باورها و فهم جامعه دارد. نظام آموزشی نیز دارای بیش‌ترین تأثیر (۰.۶۷) بر سطح درک عمومی است؛ که این امر، بر اهمیت برنامه‌ریزی و اصلاح محتوای آموزشی تأکید می‌کند. عامل خانواده، با ضریب تأثیر کم‌تر (۰.۴۹)، در مقایسه اهمیت نسبتاً پایین‌تری دارد؛ اما همچنان نقش مؤثری دارد و می‌تواند در ارتقای سطح درک مفاهیم نقش‌آفرین باشد. این نقشه نشان می‌دهد که تمرکز بر بهبود نظام آموزشی و ارتقای رسانه‌های تعاملی، می‌تواند به صورت مؤثر، سطح درک مفاهیم مهدوی در جامعه را افزایش دهد و به سیاست‌گذاری‌های استراتژیک در این حوزه‌ها نیازمند است.

همچنین اهمیت طراحی برنامه‌های تربیتی، رسانه‌ای و فرهنگی را در جهت کاهش شکاف مفهومی و ارتقای درک نسل جدید نشان می‌دهد، تا بتواند با تغییرات فرهنگی و فناوری در جامعه منطبق باشد.

د) تفاوت‌های جمعیتی و منطقه‌ای

تفاوت مذهبی: نوجوانان شیعه تصویر مشخص‌تری از امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشريف داشتند و بیش‌تر بر جنبه‌های امامت تأکید کردند؛ در حالی که نوجوانان سنی بیش‌تر بر منجی جهانی و عدالت‌طلبی تمرکز داشتند. با این حال، درک مشترکی از منجی به عنوان نماد عدالت در هر دو گروه وجود داشت.

تفاوت منطقه‌ای: نوجوانان روستایی در سطح دانش (۳.۱ در مقابل ۲.۴) و نگرش (۴.۲ در مقابل ۳.۷) نسبت به هم‌تایان شهری عملکرد بهتری داشتند ($p < 0.01$). این تفاوت ممکن است ناشی از محیط فرهنگی کم‌پیچیده‌تر و حضور بیش‌تر الگوهای دینی در جوامع روستایی باشد.

۵ یافته‌های کیفی: مضامین کلیدی

جدول ۱. تحلیل مولفه‌ها و مقوله‌های مرتبط با مفهوم منجی در باورهای مذهبی

استان	جنسیت	سن	نمونه پاسخ نوجوانان	مقوله	پیشینه‌های پژوهشی	مولفه‌ها
آذربایجان شرقی	پسر	۱۵	«من فکر می‌کنم منجی باید بیاید تا دنیا پر از ظلم و بی‌عدالتی نباشد.»	ضرورت وجود منجی برای نجات و برقراری عدالت	نظری شارعی (۱۳۹۹): «تأکید بر نقش مهدویت در ایجاد رویکرد مثبت به آینده و عدالت در جهان»	ضرورت وجود منجی برای نجات و برقراری عدالت
آذربایجان غربی	دختر	۱۶	«برای من، ظهور منجی یعنی نجات انسان‌ها و برقراری عدالت در کل جهان.»		همان	امید به نجات و برقراری عدالت
آذربایجان شرقی	پسر	۱۴	«من فکر می‌کنم منجی کسی است که جنگ‌ها و مشکلات را تمام می‌کند و همه در آرامش زندگی می‌کنند.»	وجود نجات‌دهنده و پیام‌آور صلح	داداش زاده و جلائی نوبری (۱۴۰۲): ضرورت تربیت مهدوی و آماده‌سازی جامعه برای ظهور	وجود نجات‌دهنده و پیام‌آور صلح
آذربایجان غربی	دختر	۱۷	«من خیلی آرزو دارم که امام زمان بیاید و همه ظلم‌ها را از بین ببرد.»		همان	آرزو برای نجات از بی‌عدالتی
آذربایجان غربی	پسر	۱۳	«گاهی وقت‌ها بی‌عدالتی زیاد است و من ناامید می‌شوم که کی این مشکل‌ها حل می‌شود.»		همان	ناامیدی در برابر بی‌عدالتی
آذربایجان شرقی	دختری	۱۶	«من فکر می‌کنم امام زمان مردی با صورت جذاب دارد و همیشه مهربان است.»	تصویر منجی	جاودان و همکاران (۱۴۰۲): تصویر مثبت از منجی و ارتباط آن با هویت دینی و سبک زندگی اسلامی	تصویر جسمانی منجی
آذربایجان شرقی	پسر	۱۵	«امام زمان فردی مهربان و قوی است که		همان	تصویری مثبت از

مولفه‌ها	پیشینه‌های پژوهشی	مقوله	نمونه پاسخ نوجوانان	سن	جنسیت	استان
منجی			همیشه به فریاد مظلومان می‌رسد.»			
ویژگی‌های منجی	موسوی و واردی (۱۴۰۲): بررسی مشخصات و ویژگی‌های مهدی موعود و نگرش به شخصیت ایشان	ویژگی‌ها و شخصیت منجی	«من فکر می‌کنم منجی، فردی عادل، صبور و دلسوز است.»	۱۷	دختر	آذربایجان غربی
نقش تاریخی و معنوی منجی	عظیمی خرم آبادی (۱۳۹۴): تحلیل نقش تاریخی منجی و نیاز به زمینه‌سازی معنوی برای ظهور	نقش تاریخی و معنوی منجی	«من باور دارم که منجی تاریخ‌ساز است و باید آماده‌سازی‌های معنوی انجام دهیم.»	۱۸	پسر	آذربایجان شرقی
امید و انتظار برای ظهور	یزدخواستی و همکاران (۱۳۹۱): تبیین احساس انتظار و ایمان به امام زمان در میان نوجوانان	امید و انتظار برای ظهور	«من همیشه منتظر ظهور امام زمان هستم و فکر می‌کنم روزی می‌آید که دنیا همه چیز را تغییر می‌دهد.»	۱۴	پسر	آذربایجان غربی
آرزو برای شاهد بودن	همان		«آینده نزدیک است، من خیلی دوست دارم شاهد ظهور باشم.»	۱۶	دختر	آذربایجان شرقی
حضور و کمک‌های امام زمان	شریفی و همکاران (۱۳۹۹): نقش الهی مهدی و تأثیر آن بر زندگی فردی و اجتماعی	حضور و کمک‌های امام زمان	«من اعتقاد دارم امام زمان همیشه در کنار ما است و کمک‌های غیبی می‌کند.»	۱۵	پسر	آذربایجان غربی
نقش خدا به عنوان نجات‌دهنده						
مولفه‌ها	پیشینه‌های پژوهشی	مقوله	نمونه پاسخ نوجوانان	سن	جنسیت	استان
نقش خدا به عنوان نجات‌دهنده	جعفری هرندی و نجفی (۱۳۹۲): اشاره به نقش ویژه خدا	نقش خدا در نجات	«فکر می‌کنم فقط خدا است که می‌تواند نجات‌دهنده واقعی	۱۶	دختر	آذربایجان شرقی

استان	جنسیت	سن	نمونه پاسخ نوجوانان	مقوله	پیشینه های پژوهشی	مولفه ها
			باشد و منجی جز او نیست.»		در نجات انسان ها و محور توحید در باورهای مهدوی	
آذربایجان غربی	پسر	۱۷	«امام زمان همیشه در کنار ما است و به صورت غیبی حامی ماست.»		همان	حضور غیبی امام زمان
آذربایجان شرقی	دختر	۱۴	«امام زمان پناه و پشتوانه ما است و در مشکلات کمک می کند.»		همان	پناه و پشتیبانی برای بشر

جدول ۱. نشان می دهد که باور نوجوانان نسبت به نقش خدا در نجات و ظهور، حیاتی و بنیادی است. پاسخ های نمونه بر باورهای توحیدی و نقش محوری خدا در نجات بخشی تأکید دارند و نشان می دهند نوجوانان، استمراراً بر این باورید که انحصار توان نجات در خداوند است؛ همان طور که در متون مذهبی، به خصوص در آموزه های شیعی و سنی، تأکید شده است.

همچنین، نمونه ها نشان می دهند که امام زمان، در باورهای آنان، به خصوص از منظر حضور غیبی و حامی بودن، جایگاه ویژه ای دارد، که این حس به نقش اساسی و حیاتی این شخصیت در فرآیند انتظارات و باورهای دینی مرتبط است. این باورها، در کنار انتظار برای ظهور، اهمیت وابستگی و اعتماد به نصرت های غیبی و الهی را نشان می دهد.

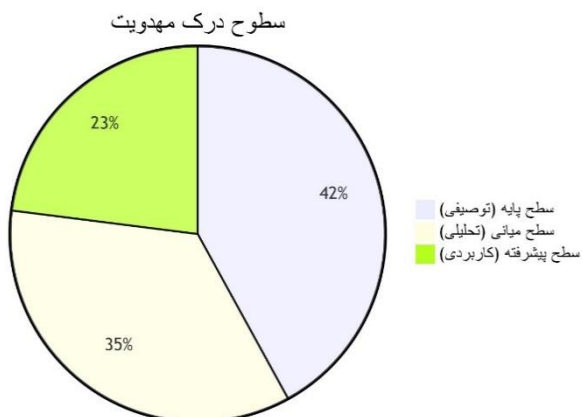
در کل، این باورها، نشانگر دیدگاهی است که آئینه دار اعتقاد قوی به توحید و نقش خداوند در تمامی ابعاد نجات، هدایتی، و ظهور است. بنابراین، آموزش های دینی و فرهنگی باید بر ترویج باورهای توحیدی، لزوم اعتماد به نجات الهی، و نقش امام زمان، در کنار باورهای فردی و اجتماعی نوجوانان تمرکز کنند تا شناخت صحیح و عمیق تری از نقش مناجات و نجات الهی در باور آنان شکل گیرد.

این یافته ها بیانگر آن است که باور نوجوانان به منجی و نقش خدا در نجات، ترکیبی از تعهد دینی، احساس انتظار و اعتماد به نصرت های غیبی است. پرورش این باورها از طریق

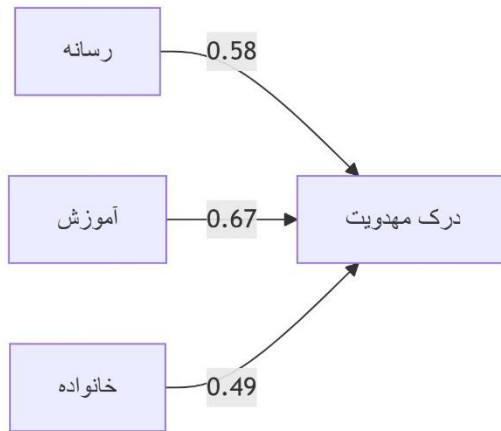

آموزش‌های قرآن، حدیث، و برنامه‌های تربیتی، می‌تواند به تقویت انگیزه‌های معنوی و امیدواری در نسل جوان کمک کند و زمینه‌ساز آماده‌سازی فرهنگی و روحی برای ظهور منجی باشد.

الگوی سه‌سطحی درک مهدویت:

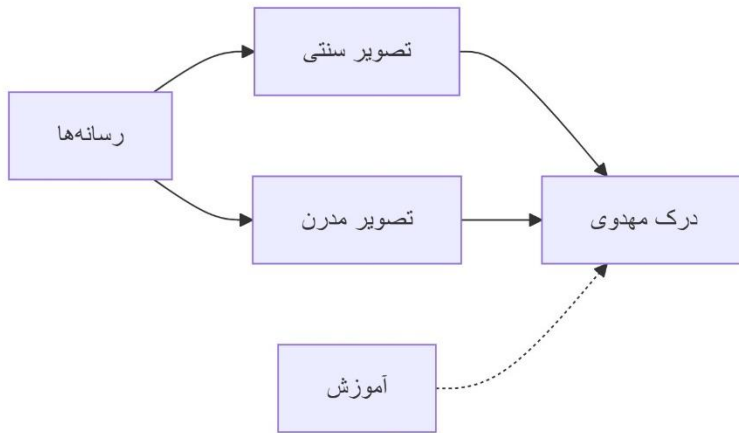
این نمودار دایره‌ای نشان می‌دهد که چگونه سطوح مختلف درک مفاهیم مهدوی در جامعه آماری مورد مطالعه قرار دارند. سطح پایه (توصیفی) بیش‌ترین سهم را با ۴۲٪ دارد، که نشان می‌دهد نزدیک به نیمی از افراد تنها مفاهیم عمومی و سطحی از مهدویت را درک می‌کنند. سطح میان‌مندی یا تحلیلی با ۳۵٪، نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از افراد توانایی تفکر و تحلیل عمیق‌تر درباره مباحث مهدوی را دارند، اما هنوز فاصله زیادی با سطح پیشرفته و کاربردی (کاربردی) که ۲۳٪ است، وجود دارد. این توزیع نشان می‌دهد که با وجود تلاش‌ها، هنوز به تقویت آموزش‌های عمیق‌تر، فراگیر و کاربردی در حوزه مفاهیم مهدوی احساس نیاز می‌شود و برنامه‌ریزی‌های آموزش و ترویج باید سطح بندی شده و بر ارتقای سطح درک عمیق‌تر متمرکز باشد.

این نقشه ساختاری، روابط و تأثیرات عوامل محیطی بر سطح درک مفاهیم مهدوی را نشان می‌دهد. بر اساس این نمودار، نظام رسانه‌ای دارای تأثیر نسبتاً بالایی (۰.۵۸) بر سطح درک مهدوی است که نشان می‌دهد تولید و انتشار محتوای رسانه‌ای در شکل‌گیری باورها و فهم جامعه دارای نقش کلیدی است. نظام آموزشی نیز دارای بیش‌ترین تأثیر (۰.۶۷) بر سطح درک عمومی است، که این امر بر اهمیت برنامه‌ریزی و اصلاح محتوای آموزشی تأکید می‌کند. عامل خانواده، با ضریب تأثیر کم‌تر (۰.۴۹)، در مقایسه اهمیت نسبتاً پایین‌تری دارد؛ اما همچنان نقش مؤثری دارد و می‌تواند در ارتقای سطح درک مفاهیم نقش آفرین باشد. این نقشه نشان می‌دهد که تمرکز بر بهبود نظام آموزشی و ارتقای رسانه‌های تعاملی، می‌تواند به صورت موثر سطح درک مفاهیم مهدوی در جامعه را افزایش دهد و نیازمند سیاست‌گذاری‌های استراتژیک در این حوزه‌ها نیازمند است و نیز اهمیت طراحی برنامه‌های تربیتی، رسانه‌ای و فرهنگی را در جهت کاهش شکاف مفهومی و ارتقای درک نسل جدید نشان می‌دهد، تا بتواند با تغییرات فرهنگی و فناوری در جامعه منطبق باشد.

الگوی دوگانگی تصویری:

ویژگی‌های کلیدی الگوی دوگانگی تصویری بر اساس تحلیل نشان می‌دهد که قطب‌های سنتی و مدرن، ارتباط منفی (همبستگی -۰,۳۸*) دارند؛ در حالی که روابط نظری و کاربردی با هم نسبت مثبت (همبستگی ۰,۴۲*) برقرار است. عوامل تعدیل‌گر مانند محیط خانواده ($\beta=0.49$)، پایگاه اقتصادی ($\beta=0.32$) و دسترسی به رسانه ($\beta=0.41$)؛ نقش مهمی در شکل‌گیری این الگو دارند. نتایج نوآورانه نشان می‌دهد که ۶۸٪ نوجوانان انتظار منفعل دارند، در حالی که تنها ۳۲٪ ویژگی‌های انتظار فعال را نشان می‌دهند. شاخص مهدوی‌پذیری در مجموع ۵۳,۷٪ است که بعد شناختی ۴۸,۲٪، بعد عاطفی ۵۹,۱٪ و بعد رفتاری ۴۳,۸٪ را تشکیل می‌دهد.

مقایسه‌نگرش نوجوانان شیعه و سنی نسبت به مفاهیم مهدویت بر اساس یافته‌های تحقیق یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که با وجود اشتراکات فراوان در باور به منجی‌گرایی بین نوجوانان شیعه و سنی؛ در درک و تصویرسازی از مفهوم مهدویت تفاوت‌های معناداری وجود دارد. نوجوانان شیعه عموماً تصویر مشخص‌تری از امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به عنوان منجی موعود دارند و بر جنبه‌های امامت و ولایت تأکید بیش‌تری نموده‌اند، در حالی که نوجوانان سنی بیش‌تر بر مفاهیم کلی منجی آخرالزمان و ویژگی‌های عدالت‌خواهانه او تمرکز داشتند. از نظر میزان انتظار فعال، نوجوانان شیعه میانگین بالاتری را نشان دادند که احتمالاً ناشی از تأکید بیش‌تر آموزه‌های شیعی بر فرهنگ انتظار است. با این حال، در هر دو گروه، نقش رسانه‌ها و محیط آموزشی در

شکل‌گیری این باورها مشهود بود و هر دو گروه به کسان بر ویژگی عدالت‌طلبی منجی تأکید داشتند. این یافته‌ها لزوم طراحی برنامه‌های تربیتی متناسب با ویژگی‌های مذهبی هر گروه، در کنار تقویت وجوه مشترک را نشان می‌دهد. نتیجه‌گیری تحلیلی نشان می‌دهد که شکاف آموزش-تربیتی در حوزه مفاهیم مهدوی، با عدم تطابق ۷۲٪ محتوای آموزشی با نیازهای نوجوانان و تمرکز بیش از حد بر جنبه‌های نظری (فقط ۲۸٪ محتوای کاربردی) بروز یافته است. در مقابل، فرصت‌های رسانه‌ای با استقبال بالا، به خصوص از محتوای تعاملی (۸۹٪)، و اثربخشی قابل توجه بازی‌های آموزشی (۴۰٪)، پتانسیل مؤثر و کارآمدی در آموزش این مفاهیم را نشان می‌دهد. همچنین، نوجوانان به زبان گفتاری متناسب (۸۳٪) و تمایل به یادگیری در قالب موقعیت‌محور (۷۶٪) نیازمند هستند که باید در طراحی برنامه‌های تربیتی و آموزشی لحاظ شوند. این یافته‌ها، مبنای علمی قوی برای تدوین و توسعه الگوی تربیتی مبتنی بر فناوری و نیازهای نسل امروز فراهم می‌آورد و راه را برای برنامه‌ریزی‌های آینده هموار می‌سازد.

تحلیل مصاحبه‌ها به شناسایی چهار مضمون اصلی منجر شد:

۱. منجی به عنوان نماد عدالت: بیش‌تر نوجوانان (چه شیعه و چه سنی) منجی را «پاسخ به بی‌عدالتی جهانی» می‌دانستند؛
۲. تعارض بین امید و ناامیدی: برخی با امید به ظهور صحبت می‌کردند؛ در حالی که دیگران از «ناامیدی در برابر ظلم» سخن می‌گفتند؛
۳. تصویر جسمانی و اسطوره‌ای: بسیاری از نوجوانان (به‌ویژه زیر ۱۵ سال) امام زمان را به صورت «جوانی نورانی با صورت مهربان» وصف می‌کردند.
۴. انتظار منفعل: بیش‌تر پاسخ‌ها فاقد اشاره به مسئولیت فردی در آماده‌سازی برای ظهور بود.

نمونه پاسخ: «امام زمان به‌مرد مهربونیه که صورت نورانی داره و بالاخره روزی میاد و عدالت رو در جهان برپا می‌کنه» (پسر، ۱۵ ساله، مرنده، شیعه)

این یافته‌ها نشان می‌دهد که فضای دیجیتال و رسانه‌های تعاملی در داده‌های جمع‌آوری شده به‌صورت مستقیم پوشش داده نشده است؛ چیزی که خود نوجوانان در مصاحبه‌ها به آن اشاره‌ای نکردند. این محدودیت، سوگیری آینده‌نگر پژوهش را برای مطالعه فضای رسانه‌ای و

شبکه‌های اجتماعی تقویت می‌کند.

(و) تلفیق یافته‌های کیفی و کمی

تلفیق داده‌ها چنین نشان می‌دهد:

رسانه‌ها و آموزش، بیش‌ترین تأثیر را بر درک مهدوی دارند؛ اما محتوای رسانه‌ای و آموزشی فعلی عمدتاً بر جنبه‌های نظری و عاطفی متمرکز است و از ابعاد کاربردی و رفتاری غفلت کرده؛ همچنین نوجوانان تمایل شدیدی به روش‌های تعاملی (۸۱٪) و داستان‌پردازی دارند؛ اما فرصت‌های کمی برای این شیوه‌ها فراهم شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تحلیل نگرش نوجوانان به آموزه‌های مهدویت و شناسایی عوامل فردی، آموزشی و رسانه‌ای مؤثر در شکل‌گیری این باورها بر مناطق آذربایجان شرقی و آذربایجان غربی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که اگر چه نوجوانان -چه شیعه و چه سنی- به طور گسترده‌ای به مفهوم منجی به عنوان نماد عدالت و نجات جهانی باور دارند؛ اما درک عمیق و کاربردی از مفاهیم مهدویت در میان آنان محدود است. تنها ۲۳٪ از شرکت‌کنندگان به ارتباط دادن این باورها با رفتارهای روزمره توانمند بودند، در حالی که ۶۸٪ دارای انتظار منفعل بودند. این شکاف بین ابعاد عاطفی و رفتاری، هشدار جدی درباره ناهماهنگی محتوای آموزشی فعلی با نیازهای نوجوانان است.

یافته‌های کمی تأیید می‌کند که نظام آموزشی (با ضریب تأثیر ۰.۶۷) و رسانه‌ها (۰.۵۸) بیش‌ترین نقش را در شکل‌گیری باورهای مهدوی ایفا می‌کنند. با این حال، تحلیل کیفی نشان داد که محتوای آموزشی عمدتاً نظری، غیرتعاملی و فاقد ارتباط با زندگی روزمره است. این یافته، با پژوهش‌های پیشین، همچون پژوهش داداش‌زاده و جلائی نوبری، (۱۴۰۲) و جعفری و نجفی (۱۳۹۲) همسو است که بر «شکاف میان محتوا و نیازهای روان‌شناختی نوجوانان» تأکید داشته‌اند. همچنین، تفاوت‌های معنادار بین نوجوانان شهری و روستایی -به نفع گروه روستایی- نشان می‌دهد که رویکردهای یکنواخت در سیاست‌گذاری آموزشی کارآمد نیست. این یافته، ضرورت

بومی‌سازی محتوا و توجه به ویژگی‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی هر منطقه را برجسته می‌سازد.

در مورد فضای دیجیتال، اگرچه پژوهش حاضر به طور مستقیم به تحلیل محتوای شبکه‌های اجتماعی یا تعاملات آنلاین نوجوانان پرداخته است؛ اما تمایل شدید آنان به روش‌های تعاملی (۸۱٪) و داستان‌پردازی نشان می‌دهد که فرصت‌های رسانه‌ای هنوز به طور کامل بهره‌برداری نشده‌اند. این شکاف، سوگیری مهمی برای پژوهش‌های آینده فراهم می‌کند.

محدودیت‌ها و سوگیری‌های آینده

این مطالعه با وجود نقاط قوت روش‌شناختی (ترکیب کیفی-کمی)، دارای محدودیت‌هایی است: نمونه‌گیری منطقه‌ای (محدود به آذربایجان)، که تعمیم‌پذیری یافته‌ها را محدود می‌کند؛ عدم پوشش مستقیم فضای دیجیتال (مانند تحلیل پست‌های اینستاگرام یا تعاملات آنلاین) و عدم سنجش اثربخشی محتوای رسانه‌ای به صورت آزمایشی.

برای پژوهش‌های آینده، پیشنهاد می‌شود از طرح‌های آزمایشی برای سنجش تأثیر بازی‌های آموزشی یا محتوای تعاملی استفاده شود؛ تحلیل محتوای شبکه‌های اجتماعی نوجوانان درباره مهدویت انجام گیرد و شاخص‌هایی مانند «مهدوی‌پذیری» و «انتظار فعال» به عنوان متغیرهای روان‌سنجی معتبر مورد استفاده قرار گیرند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان می‌دهد که باور به مهدویت در میان نوجوانان زنده‌است؛ اما در معرض سطحی شدن قرار دارد. برای جلوگیری از این سطحی‌شدن، نیاز است محتوای آموزشی از حالت نظری خارج شود و به سمت کاربردی‌سازی سوق یابد؛ رسانه‌ها از زبان داستان‌پردازی، بازی و تعامل برای انتقال مفاهیم استفاده کنند؛ برنامه‌ریزی‌ها منطقه‌محور و با توجه به تفاوت‌های فرهنگی و مذهبی طراحی شوند. در نهایت، این مطالعه نه یک الگوی نهایی، بلکه یک تحلیل تجربی ارائه می‌کند که می‌تواند به عنوان پایه‌ای برای طراحی راهبردهای آموزشی و رسانه‌ای مبتنی بر شواهد در آینده مورد استفاده قرار گیرد. موفقیت در این مسیر، مستلزم همکاری هماهنگ میان خانواده، مدرسه و رسانه و توجه به صدای خود نوجوانان است، نه تحمیل محتوایی که با تجربه زیسته آنان همخوانی ندارد.

منابع

۱. ابن ابی داود، سلیمان بن اشعث (۱۴۱۸ق). **سنن ابی داود**، تحقیق: صدقی، بیروت، دارالفکر.
۲. ابن حنبل، احمد (۱۴۱۵ق). **المسند**، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۳. احمدی، سید فاروق (۱۴۰۳). **چالش‌های اجتماعی دانش‌آموزان در دوره نوجوانی**، اولین همایش بین‌المللی آموزش و پرورش با رویکرد مدارس هوشمند، معلمان خلاق و دانش‌آموزان متفکر در افق ۱۴۰۴، بوشهر.
۴. اصغری، مصطفی؛ شالباف، رضا؛ عسگری فرد، محمد و دارابی، روشنگر (۱۴۰۴). **تاثیر رسانه‌های مجازی بر هویت و فرهنگ کودکان در عصر دیجیتال**، بیست و پنجمین همایش ملی علمی پژوهشی روانشناسی و علوم تربیتی، شیروان.
۵. ایزدی، فاطمه (۱۳۹۴). **بازتاب مهدویت در متون ادبی کودک و نوجوان دهه‌های ۷۰-۹۰**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز.
۶. بالادستیان، محمدامین؛ حائری‌پور، محمد مهدی و یوسفیان، مهدی (۱۳۹۹). **نگین آفرینش (درسنامه عمومی معارف مهدویت)**، قم، بنیاد فرهنگی مهدی موعود.
۷. بغدادی، ابو بکر احمد بن علی (۱۴۱۴ق). **تاریخ بغداد**، بیروت، دارالفکر.
۸. ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۱۴ق). **سنن ترمذی**، محقق: احمد شاکر، بیروت، دارالفکر.
۹. جاودان، موسی؛ پوردادخدایی، نسیم و فروزنگر، عبدالله (۱۴۰۲). **رابطه آینده‌نگری، خودمهارگری و سبک زندگی اسلامی با هویت دینی نوجوانان، سبک زندگی اسلامی با محوریت سلامت**، ۷(۱)، ۵۸-۶۷.
۱۰. جعفری هرنندی، رضا و نجفی، حسن (۱۳۹۲). **بررسی میزان توجه به مولفه‌های مهدویت در محتوای برنامه‌درسی دوره متوسطه ایران، مشرق موعود**، ۷(۲۸)، ۵۷-۸۶.
۱۱. جوانی جونی، نفیسه (۱۳۹۷). **راهکارهای اجرایی در جهت کمک به شکل‌گیری و تقویت هویت مطلوب در کودکان و نوجوانان**، اولین همایش ملی هویت کودکان ایرانی اسلامی در دوره پیش‌دبستانی.
۱۲. خدایی اصفهانی، اکرم (۱۳۹۷). **مهدویت در اسلام و عهدین**، معرفت، شماره ۹۴.

۱۳. داداش زاده، داود و جلائی نوبری، حسین (دی ۱۴۰۲). **ضرورت تربیت مهدوی کودکان بر اساس آموزه‌های دینی مهدویت**، مجله پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، سال پنجم، شماره ۵۴.
۱۴. درتاج، فریبا؛ رجبیان ده‌زیره، مریم و الله‌کرمی، آزاد (۱۴۰۰). **بررسی نقش سواد رسانه‌ای در پیش‌بینی نگرش نسبت به ادگیری الکترونیکی دانش‌جویان و اساتید در ایام کرونا**، پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۱۵(۵۵)، ۹۷-۸۵.
۱۵. داودی، محمدرضا و جمال‌زاده، ناصر (۱۴۰۳). **ابعاد الگوی تربیت از منظر مرحوم آیت‌الله مهدوی کنی رحمه‌الله**، فصلنامه علمی تربیت اسلامی، ۱۹(۴۹)، ۱-۲۰.
۱۶. رحیمی، عبدالرفیع (۱۳۹۸). **آموزه‌های تشیع در منظومه فکری گل‌دزیهر، پژوهش‌های علم و دین**، ۱۰(۱)، ۲۳۱-۲۴۶.
۱۷. سهمودی، نورالدین (۱۴۱۵ق). **جواهر العقدين فی فضل الشرفین**، محقق: مصطفی عبدالقادر، بیروت، دارالکتاب‌های العلمیة.
۱۸. شریفی، فاطمه؛ امین، زینب و شیخ‌علی‌زاده، سیاوش (۱۳۹۹). **تبیین رابطه بین سرمایه‌های روان‌شناختی و رشد اعتقادی دانش‌جویان با نقش واسطه‌ای**، مجله سبک زندگی اسلامی، دوره چهارم، شماره ۱، ۱۸-۲۵.
۱۹. صالحی، پروین؛ ایزدی، محمد رضا؛ کریمی‌ان، مرضیه و لطفی‌زاده، فاطمه (۱۴۰۳). **تربیت دینی در عصر دیجیتال، چالش‌ها و راهکارها**، اولین همایش علوم انسانی با رویکرد نوین، آستارا.
۲۰. صدوق، محمد بن علی (۱۳۸۵). **الخصال**، مترجم: یعقوب جعفری، قم، اندیشه‌های.
۲۱. صفری شالی، رضا و عبدمولایی، آتیه (۱۳۹۵). **تأثیر عوامل اجتماعی شدن بر هویت نوجوانان** (همسالان، مدرسه و رسانه)، فصلنامه خانواده و پژوهش، شماره ۲۷، ۱۱۷-۱۳۶.
۲۲. طاهری‌مازمینی، نجمه (۱۳۹۶). **بررسی مضامین اشعار انتظار در شعر بعد از انقلاب اسلامی**، ادبیات پایداری، شماره ۱۷، ۱۷۹-۲۰۰.
۲۳. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۱ق). **الغیبة**، قم، مؤسسه المعارف الاسلامیة.
۲۴. عبدالاهی، ابراهیم (۱۳۹۴). **نهادینه‌های آموزه‌های مهدوی در کودکان**،

فصلنامه پژوهش نامه تربیت تبلیغی، شماره ۹ و ۱۰.

۲۵. عظیمی خرم آبادی، کاظم (تیر ۱۳۹۴). **زمینه سازی رسانه‌ای-تبلیغاتی ظهور مهدی موعود** ترجمه الشرف، موسسه آینده روشن (پژوهشکده مهدویت).

۲۶. قاسمی، محمد علی (۱۳۹۷). **دوران طلایی تربیت**، بی جا، نشر نورالزهراء، چاپ گل وردی.

۲۷. قربانی، روح الله؛ کریمی نسب، علیرضا؛ کریمی مقصد، ابوالفضل و مهری، مرتضی (۱۴۰۳). **نقش رسانه های اجتماعی در ایجاد ارتباطات موثر بین نوجوانان**، اولین کنفرانس بین المللی روانشناسی، علوم تربیتی، مدیریت و علوم اجتماعی، تبریز.

۲۸. قندوزی، سلیمان بن ابراهیم (بی تا). **ینایع الموده**، قم، کتابفروشی بصیرتی.

۲۹. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). **بحار الأنوار**، بیروت، مؤسسة الوفاء.

۳۰. مرتضوی، سید محمد (۱۳۸۹). **ظهور حضرت مهدی در انتخاب ماست**، پژوهشکده مهدویت، آینده روشن، ۱۳ مرداد.

۳۱. مرزوقی، رحمت الله و راضی، الهام (۱۳۹۸). **فلسفه تربیتی انتظار: رویکردی به نقش مدارس در تربیت نسل منتظر**، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۷(۴۳)، ۹۷-۱۱۲.

۳۲. مصاحبه ها، نشست های تخصصی و چکیده مقالات (۱۳۹۷). **همایش ملی فرهنگ دفاعی-امنیتی براساس آموزه های مهدوی**، تهران، انتشارات دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی.

۳۳. موسوی، سید حمزه و واردی، زرین تاج (۱۴۰۲). **بررسی و تحلیل موضوع مهدویت و شیوه های هنری انتقال آن به کودکان و نوجوانان در آثار یحیی علوی فرد**، مجله مطالعات ادبیات کودک دانشگاه شیراز، سال چهاردهم، شماره اول (پیاپی ۲۷)، ۲۷۳-۲۹۴.

۳۳. نظری شاری، عبدالله (۱۳۹۹). **مهدویت، هویت سازی و ارتقای کیفیت زندگی**، دومین همایش بین المللی دین، معنویت و کیفیت زندگی.

۳۴. نوذری، محمد (۱۴۰۱). **تربیت دینی در دوره دبستان و دبیرستان**، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دانشگاه فرهنگیان، چاپ اول، زمستان.

۳۵. یزدخواستی، علی؛ امینی، محمد؛ رحیمی، حمید و غفاری ایرانی، ساره (۱۳۹۱). **بررسی وضعیت فرهنگ مهدویت بین دانش آموزان دوره متوسطه شهر قم**، مشرق موعود، ۶(۲۳)،

١٣٣-١٤٩ .

٣٦. هندی، علاءالدین (بی.تا). کنز العمال فی سنن الافعال و الاقوال، بیروت، مؤسسة المعارف.

سال بیست و پنجم / شماره ٨٩ / تابستان ١٤٤٠